

علوم و تکنولوژی محیط زیست، دوره بیست و دوم، شماره دوازده، اسفند ماه ۹۹

مطالعه‌ی تطبیقی معماری مساجد معاصر تبریز، بر پایه معیارهای طراحی منتج از

مفاهیم دینی

بهناز منتظر^{۱*}

Behnaz.montazer@gmail.com

جمال الدین سهیلی^۲

تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۱/۸

تاریخ دریافت: ۹۸/۲/۲۷

چکیده

زمینه و هدف: در طی تاریخ، مساجد همواره ابعاد مختلفی از کالبد، کارکرد و معنا را به خود اختصاص داده‌اند. این ۳ پارامتر، همچون لایه‌هایی بر روی یکدیگر قرار گرفته‌اند که فقدان هر یک، می‌تواند بر کارایی مساجد معاصر، نسبت به کارایی الگوهای کهن، لطمه وارد کند. در این راستا، پژوهش حاضر به بررسی و ارزیابی تطبیقی نمونه‌های معاصر، در راستای مدل مفهومی پژوهش، مبنی بر «معیارهای تأثیرگذار بر الگوهای طراحی معماری به واسطه‌ی مفاهیم دینی» در مساجد پرداخته است.

روش بررسی: به منظور استخراج مولفه‌های معماری منتج از مفاهیم دینی، از روش گردآوری اطلاعات به صورت مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی با روش تحقیق توصیفی-تحلیلی بهره گرفته شده است؛ تا بدین ترتیب، ارتباط مفاهیم دینی با پارامترهای معماری مؤثر در هر ۳ بُعد مشخص گردد. در گام دوم، پس از تدوین مدل مفهومی پژوهش، به ارزیابی میدانی (سال ۹۷) و امتیازبندی مؤلفه‌های معماری در جامعه نمونه (مساجد منتخب معاصر تبریز) که به کمک نمونه‌گیری هدف‌دار توسط متخصصان و خبرگان این حوزه انتخاب شده، پرداخته شده است.

یافته‌ها: مولفه‌های طراحی معماری مساجد در راستای مفاهیم دینی را می‌توان در ۳ حیطه‌ی مولفه‌های کارکردی (ورودی شاخص، همجواری، مکان‌یابی و طراحی فضاهای مختلف)، مولفه‌های معنایی (خوانایی، تعلق به مکان و سلسله مراتب) و مولفه‌های کالبدی (جهت، توجه به نور و طراحی مناسب محراب، گنبد، مناره و صحن) طبقه‌بندی نمود.

بحث و نتیجه‌گیری: با ارزیابی میزان تأثیرپذیری مساجد معاصر تبریز در هر یک از سه بُعد، می‌توان دریافت که به زیرمولفه وجود "فضاهای مختلف" در بُعد کارکردی، زیرمولفه "تعلق به مکان" در بُعد معنایی و زیرمولفه "نور" در بُعد کالبدی بیشترین توجه شده است. همچنین نتایج نشان می‌دهد که معماری مساجد معاصر تبریز، از بُعد معنایی الگوها، نسبت به ۲ بُعد دیگر، بیشترین تبعیت را داشته‌اند. همچنین مسجد امام رضاع) دارای بیشترین تطابق با الگوها از منظر الگوهای طراحی معماری مبتنی بر مفاهیم دینی می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: مساجد معاصر، مؤلفه‌های معماری، مفاهیم دینی، مطالعه‌ی تطبیقی، شهر تبریز.

۱- دکتری معماری، گروه معماری و دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قزوین، قزوین، ایران. * (مسوول مکاتبات)

۲- دانشیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران.

Comparative Study of Architecture of Contemporary Tabriz Mosques, Based on Design Criteria Derived from Religious Concepts

Behnaz Montazer ^{1*}

behnaz.montazer@gmail.com

Jamal Al Din Soheili ²

Admission Date: February 7, 2020

Date Received: May 17, 2019

Abstract

Background and Objective: Throughout history, mosques have always provided different aspects of body, function and meaning. These three parameters are put together as layers that the lack of each can undermine the performance of contemporary mosques compared to the performance of ancient templates. In this regard, this study will examine and compare contemporary examples of architectural design patterns in line with the "conceptual model of research" based on "criteria influencing architectural design patterns through religious concepts" in mosques.

Method: In order to extract the architectural components derived from religious concepts in all three dimensions, library and documentary studies were used to collect data through descriptive-analytical research method. And in the second step, after developing the conceptual model of the research, it payed to the field evaluation (in 1397) and scoring of the architectural components in the sample community (contemporary selected mosques in Tabriz) which were selected by purposeful sampling by experts in the field.

Findings: Architectural design components of mosque in line with religious concepts can be divided into 3 functional components (special entrance, neighborhood, location and design of different spaces), semantic components (readability, sense of place and hierarchy) and physical components (orientation, attention to light, and proper design of the mihrab, dome, minaret, and courtyard).

Discussion and Conclusion: By assessing the effectiveness of contemporary Tabriz mosques in each of the three dimensions, it can be concluded that the sub-component of "different spaces" in functional dimension, "sense of place" in semantic dimension, and "light" in physical aspect have been most emphasized. Also, the results show that the architecture of the contemporary mosques in Tabriz was more in line with the semantic dimension of the patterns than the other two dimensions. Also, Imam Reza Mosque (AS) has the most conformity with ancient patterns from the point of view of architectural design patterns based on religious concepts.

Keywords: Contemporary Mosques, Architectural Components, Religious Concepts, Comparative Study, Tabriz City.

1- Ph.D. in Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Plannig, Islamic Azad University, Qazvin Branch, Qazvin, Iran.* (Corresponding Author)

2- Associate Professor of Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Qazvin Branch, Islamic Azad University, Qazvin, Iran.

مقدمه

مسجد به‌عنوان یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های شهری در همه دوران شهرسازی اسلامی مورد توجه بوده و به عنوان یک نشانه، در جامعه‌ی اسلامی جایگاه ویژه‌ای داشته‌است.

مسجد به‌عنوان یکی از دستاوردهای پیدایی دین اسلام در دوران پیامبر (ص) و پس‌از آن، تنها محل عبادت نبود (۱) بلکه در تاریخ تمدن اسلامی، اولین نهاد اجتماعی و سازمانی است که مستقیماً از سوی پیامبر اکرم (ص) و در نخستین روزهای تأسیس حکومت اسلامی پایه‌گذاری شد و تا مدت‌ها قلب تپنده جامعه اسلامی و مرکز بی‌بدیل اجتماع مسلمانان بوده است (۲) که نقش محوری و بی‌دلیلی در اداره جامعه و تحولات آن ایفا کرده است (۳) از همان روزهای آغاز نهضت اسلامی بسیاری از امور همچون امور داوری، قضاوت، مسائل مهم و اساسی اجتماعی، پرستاری بیماران و مجروحان و اعلام وظایف حکومتی در مسجد صورت می‌گرفت. همچنین به هر کجا که اسلام گام می‌نهاد، چه مسلمانان آن را فتح می‌کردند یا می‌ساختند، به‌زودی و بی‌درنگ مسجدی ساخته می‌شد (۴). که این‌ها خود، نشانه‌ای بر اهمیت مسجد و ظرفیت بالای آن، برای ایفای نقش‌های مختلف در جامعه، با توجه به نیازهای آن در هر شرایط زمانی و مکانی می‌باشد.

ایرانیان پس از گرایش به اسلام، فرهنگ مقدس اسلام را با فرهنگ غنی ایرانی عجین کردند و این شامل تمامی زمینه‌ها و از جمله معماری است. تنها چند نمونه مسجد در ایران وجود دارد که به سبک اولین مسجد اسلامی که به دست پیامبر اسلام (ص) ساخته شده، بنا شده است و پس‌از آن، معماری ایران در مسیری شروع به حرکت کرد که زاینده آن، حرکت امروز در جای‌جای ایران به شکل بناهای عظیم و زیبای مسجد خودنمایی می‌کند (۵)؛ که در این بین، روند ساخت و توسعه مساجد در طول تاریخ، همواره با نوعی تغییر و تداوم هم‌زمان همراه بوده است. این جریان معماری تا انتهای دوران صفوی با موفقیت ادامه پیدا کرد، اما به تدریج سنت، تداوم خود را از دست داد و در نتیجه تغییرات نیز در معماری مساجد متوقف گشت (۶).

تمامی مساجد، دارای ویژگی‌های کارکردی، معنایی و کالبدی می‌باشند؛ که در راستای عملکرد بهینه، می‌بایست از این الگوها پیروی کنند. طراحان بناهای مذهبی، همچون مساجد، می‌بایست تلاش کنند تا در طراحی خود، به واسطه تمرکز بر پیوند با گذشته و عدم تقلید صرف از آن و همچنین شیوه‌ها و سبک‌های معماری وارداتی، فرم‌های نمادین را با باورهای عمیق، تلفیق کرده و ارتباط این دو را با یکدیگر برقرار سازند؛ در واقع با این کار، هویت معمارانه مساجد را به واسطه‌ی طراحی صحیح نشان می‌دهند. به همین جهت است که مساجد هر دوره را می‌توان، نمونه‌ی اعلا‌ی معماری و هنر آن دوره به شمار آورد.

امروزه، شاهد ساخت مساجد مختلف، با تفاوت‌های کالبدی، معنایی و حتی کارکردی مختلف، نسبت به الگوهای کهن خود می‌باشیم. به نظر می‌رسد به‌منظور تحکیم جایگاه مسجد در اجتماع، می‌بایست بر مؤلفه‌های معماری کارکردی، معنایی و کالبدی مساجد، در کنار یکدیگر توجه شود. این ۳ پارامتر، همانند لایه‌هایی بر روی یکدیگر قرار دارند که در صورت فقدان هر یک از لایه‌ها، کارایی اصلی مسجد، در قیاس با کارایی اصلی کهن‌ترین نمونه‌های خود، می‌تواند با مشکل مواجه شود. با توجه به پیدایش نهضت اسلامی و پس‌از آن با ظهور نیازهای فرهنگی و اجتماعی جدید، به نظر می‌رسد کارکرد، کالبد و عملکرد مساجد معاصر امروزی، قدری دستخوش تغییراتی گشته است. از این رو، پژوهش حاضر درصدد است تا به این سوالات پاسخ دهد که مولفه‌های معماری، جهت دستیابی به الگوهای طراحی منتج شده از مفاهیم دینی کدامند؟ تاچه میزان معماری مساجد معاصر تبریز بر مبنای مولفه‌های منتج شده از مفاهیم استخراجی دینی می‌باشند؟ کدام یک از این مولفه‌های معماری در مساجد معاصر تبریز، شاخص‌تر می‌باشد؟

معماری مسجد، به دنبال الهام از مفاهیم کلام الهی و روایی است تا فضایی ایجاد کند که عالم ملکوت (عالم معنا) و عالم ناسوت (عالم صورت، ملک و طبیعت) را به هم‌قرین سازد و

در صورت برابری ۲ اثر در یک زیرمolfه، هر دو نمره برابری را دریافت کرده‌اند. علت تعریف ۵ نمره، به جای ۴ نمره (چرا که ۴ بنا موجود است)، دو دلیل می‌باشد. ۱: در برخی موارد، همچون زیرمolfه‌ی توجه بر همجواری‌ها، هیچ یک از نمونه‌ها، واجد شرایط دریافت عدد ۵ نبودند. ۲: در برخی زیر مolfه‌ها، تفاوت قابل توجهی میان دو اثر پشت سر هم در رتبه‌بندی وجود دارد. برای مثال در زیرمolfه توجه بر ایجاد ورودی شاخص، میان بنای شماره ۱ و ۲ در رتبه‌بندی که نمره ۵ را دریافت کرده‌اند، با بنای شماره ۳، یک تفاوت معنادار بیش از یک نمره‌ای وجود دارد. در نتیجه بنای شماره ۳ به جای نمره ۴، نمره ۳ را دریافت کرده است.

۳. مبانی و چارچوب نظری

به‌منظور تدوین چارچوب نظری تحقیق و مدل مفهومی پژوهش، نظریات محققین مختلف در این حوزه، جمع‌آوری و طبقه‌بندی گشته است؛ که در این راستا می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد.

زمرشیدی، مساجد امروزی را مساجدی با توجه به تکنولوژی و اصول زندگی معاصر و درعین‌حال جوابگوی نیازهای حال جوامع، در عین داشتن ابهت و چشمگیری و معنویت خاص در راستای دستیابی به معنویت دین اسلام معرفی می‌کند. وی شرایط عمومی ساخت مساجد امروزی را احداث مسجد در اماکن پرجمعیت، در مرکزیت شهر و محلات در فواصل معین، دور از مساجد دیگر، در کنار خیابان و یا کوچه‌های عریض اصلی در زمینی گسترده همراه با فضاهای جانبی معرفی می‌کند. وی همچنین به ساخت پارکینگ با ظرفیت متناسب با مسجد، درب ورودی اصلی شکوهمند، هشتی، صحن مسجد و حیاط‌خلوت، شبستان با لحاظ تهویه و نور، شبستان زنانه، محراب و در بخش‌های جانبی سالن آمفی‌تئاتر، کتابخانه و فضاهای آموزشی و فرهنگی، شرکت‌های تعاونی، مستغلات مسجد و ... اشاره می‌کند (۸).

مهدوی نژاد و همکاران، مجموعه‌ای از پارامترهایی چون: نسبت حجم بنا به فضای قابل‌استفاده، توسعه کالبدی، الگوی پلان، شکل حجمی ساختمان اصلی مسجد، رنگ غالب در نمای خارجی ساختمان اصلی مسجد، موقعیت محلی آن و مکان و

فضای روحانی واحدی را خلق کند (۷) بنابراین، مساجد به‌عنوان اولین محلی که پیامبر از آن، تحت عنوان محلی جهت ایجاد عدالت یاد کرده است، می‌بایست در بهترین نقطه از شهر ساخته شده به‌نحوی که تعاملات در آن به بهترین شکل ممکن صورت گیرد و در عین ساده بودن، شاخص بوده و افراد مختلف را به مسجد، دعوت کند. علاوه بر آن، جهت حضور هرچه بیشتر افراد، می‌تواند فعالیت‌های مختلف مرتبط با عملکرد مسجد را نیز در آن لحاظ کرد. از این رو، باتوجه به اهمیت ابعاد کالبدی، کارکردی و معنایی در مساجد معاصر، تحقیق پیش رو در نظر دارد تا ضمن شناخت این سه بُعد و مؤلفه‌های معماری در راستای مفاهیم دینی، به ارزیابی هر یک از این مؤلفه‌ها در مساجد معاصر شاخص تبریز بپردازد.

۲. روش تحقیق

پژوهش حاضر از دو مرحله تشکیل شده است: در مرحله اول به‌واسطه مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی با روش توصیفی-تحلیلی، شاخص‌های موردنظر به‌منظور تدوین چارچوب نظری و مدل مفهومی پژوهش، جمع‌آوری و طبقه‌بندی شده است. از این رو، ابتدا مفاهیم دینی، مورد بررسی قرار گرفته و سپس الگوی معماری‌ای که در راستای همان مفهوم دینی است، اشاره و مورد بررسی قرار گرفته است. در گام دوم، مساجد شاخصی که در چهار دهه اخیر در شهر تبریز (بعد از سال ۱۳۵۵ ه.ش) ساخته شده، با توجه به نظر متخصصان و خبرگان در این حوزه به کمک نمونه‌گیری هدف‌دار، انتخاب گشته‌اند. در این بین مساجدی همچون مسجد طالقانی و مسجد ۱۴ معصوم نیز وجود داشت، اما جهت رعایت امتیازبندی نهایی، این دو به ترتیب به دلیل نداشتن مناره و گنبد، انتخاب نگشتند؛ چراکه در صورت انتخاب، نمونه‌های صحیح قابل‌مقایسه‌ای با ۴ مورد دیگر، در حیطه‌ی امتیازبندی، نبودند. همچنین مساجد محله‌ای کوچک نیز، در انتخاب‌ها، منظور نگردیده است. سپس به ارزیابی و مقایسه تطبیقی مؤلفه‌ها توسط مشاهدات و ارزیابی‌های میدانی -در سال ۱۳۹۷- پرداخته شده است.

معیار نمره‌دهی از ۵ می‌باشد و هر زیرمolfه به صورت جداگانه، نمره‌دهی شده است. بدین نحو که بهترین نمونه در هر زیرمolfه، نمره ۵ و نامناسب‌ترین آن، نمره ۱ را گرفته است.

ورودی شاخص: ورودی مساجد، همواره از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است؛ زیرا اولین جز از فضاهای مسجد است که می‌تواند انتقال‌دهنده معانی و مفاهیم قدسی باشد (۱۴). جلوخان یا سردر، نقش اصلی را در ایجاد یک ورودی شاخص دارد. جلوخان مرحله انتقال از فضا به فضای دیگر است. به بیان دیگر در صحنه شهر که عرصه عمومی تعاملات اجتماعی است، جایی وجود دارد که می‌خواهد مردم را به معراج دعوت کند (۱۵). که این حس دعوت‌کنندگی، با مقیاس و تزئینات به کاررفته در سردر، ارتباط مستقیمی دارد.

- تعاملات و همبستگی اجتماعی: مسجد به عنوان بارزترین تجسم خارجی بینش اسلامی، به دلیل نقش و رسالت محوری عبادی، اجتماعی و فرهنگی‌اش، همواره در کانون توجه ساختار اقتصادی، اجتماعی و فضایی قرار داشته است (۱۶). به دلیل این نقش‌های محوری، سهولت ارتباط عناصر و ارکان شهر ایرانی اسلامی با مسجد، همواره از اولویت برخوردار بوده است (۵). با نگاهی به معماری دوران اسلامی مشخص می‌گردد که مساجد به عنوان فضای عبادتگاهی مسلمانان، همواره در کنار فضاهای کار و زندگی روزمره مردم، بازارچه‌ها، میدان‌ها و ... شکل گرفته‌اند. که نشان می‌دهد در اسلام، زندگی دنیوی مردم با زندگی اخروی‌شان در آمیخته و خداپرستی و عبادت در بطن زندگی اجتماعی مردم جریان دارد. جایگاه مسجد همواره در میان قلب تپنده شهر بوده است؛ تا در ارتباط نزدیک با مردم، معنای حقیقی خود را پیدا کند. به همین علت است که شکل و ابعاد زمین مسجد، تابع امکانات بافت اطراف و نیازهای توسعه درونی است و حجم خارجی آن الگو و شکل مشخصی ندارد (۱۷). از این رو، می‌توان به دو پارامتر مکان یابی و همجواری در این حیطة اشاره کرد.

مکان‌یابی: در میان اندام‌های درونی هر شهر و روستا، نیایشگاه همواره جایگاه ویژه خود را داشته و دارد و از اندام‌های دیگر نمایان‌تر و چشمگیرتر است و از این رو همه‌جا در مرکز آبادی جای گرفته است (۱۸) همچنین می‌بایست از لحاظ موقعیت، مرکزیت و دید مناسب داشته باشد؛ به نحویکه از نقاط مختلف، امکان دست‌یابی سریع به آن باشد. بنابراین اولین رکن در

زمان ساخت را برای مساجد معاصر، جهت بررسی و تحلیل معرفی می‌کند (۹).

مهدوی نژاد و مشایخی، «شاخصه‌های کالبدی» چون مکان‌یابی، فضاهای باز و بسته، شکل، حوزه‌بندی فضای مسجد، تزئینات و عناصر موضعی و «شاخص‌های مدیریتی و برنامه‌ریزی» چون گستره فعالیت را از جمله پارامترهای الگوی مساجد فرهنگی امروزه که برگرفته از الگوهای کالبدی- محتوایی مسجد رسول در صدر اسلام و درعین حال متناسب با نیازها و ویژگی‌های زمان حاضر است، می‌داند (۱۰).

صادق فلاح، نشانه‌های کالبدی، طرح معماری و فعالیت را، سه نشانه مهم تعریف‌کننده مسجد می‌داند که از نظر استفاده‌کنندگان، نخست ویژگی‌های کالبدی و پس‌از آن فعالیت‌ها و معانی، مهم‌ترین شاخص است. فعالیت‌های شکل‌گرفته در مسجد، وجود عناصر و فضاهای خاص در آن که به صورت مداوم در طول تاریخ از آن‌ها استفاده‌شده را نیز از جمله عوامل ایجاد و تقویت حس مکان می‌داند (۱۱).

همانطور که ملاحظه شد؛ پارامترهای متعددی در طراحی مساجد از ابعاد مختلف، دخالت دارند؛ که در این بین این پژوهش درصدد استخراج و بررسی مفاهیم دینی مرتبط با مساجد بوده تا سپس، با توجه به ادبیات معماری، پارامترهای مورد نظر را تخصصی کرده تا در نهایت به معیارهای معماری مرتبط با مفاهیم دینی، به منظور تدوین چارچوب نظری تحقیق در هر سه حیطة مذکور دست یابد.

الف: بُعد کارکردی:

- دعوت‌کنندگی: با توجه به اینکه مسجد، مکان یکسانی مردم و محلی برای حضور همه افراد است، لذا ضروری است که معماری آن، معماری‌ای دعوتگر باشد. به نحویکه همه افراد جامعه را در حین عبور از مقابل آن، به سمت خود بخواند. دعوت‌کنندگی را می‌توان معادل پذیرندگی دانست (۱۲). در این میان، منظر یک جلوخان، به عنوان یک فضای ورودی شاخص، تأثیر به‌سزایی در ایجاد و ارتقا حس دعوت‌کنندگی دارد (۱۳). ورودی شاخص، از جمله پارامترهای معماری موثر در ایجاد حس دعوت‌کنندگی در مساجد می‌باشد.

زمرشیدی، فضاهای جانبی همچون آمفی‌تئاتر، کتابخانه، فضاهای آموزشی-فرهنگی و ... را برای مساجد امروزی لازم می‌داند (۸).

ب: بُعد معنایی:

- **سادگی در عین شاخص بودن:** یکی دیگر از معیارهای ارزشی در اسلام، سادگی و وارستگی از مظاهر دنیوی است؛ بنابراین مساجد مسلمانان می‌بایست در عین شکوه معنوی و عظمت و قداست خاص خویش، از نظر ظاهری ساده و از پیرایش‌های مادی به دور باشند (۲۴). بنابراین معماری این بناها، می‌بایست در عین سادگی، شاخص بوده و با یک نگاه، به سادگی در بافت شهری و محله قابل تشخیص باشد. از این رو، در طراحی معماری آن، می‌بایست بر خوانایی مساجد توجه داشت.

خوانایی: مساجد به عنوان مهم‌ترین بناها در هر شهر و روستا، در آغاز نیازی به داشتن نشان ویژه‌ای نداشتند، به دلیل اینکه این بناها بزرگ‌ترین ساختمان‌ها بودند و نگاه هر گذرنده‌ای را به سوی خود جلب می‌کردند؛ اما پس از گسترش شهرها، نخست با افزایش درگاه‌ها و نهادن توق در بلندترین جای آن و سپس با ساختن میل، برج و مناره در کنار و نزدیک آن، ساکنان شهر را به عبادتگاه، راهنمایی می‌کرده‌اند (۱۸). که در مساجد معاصر، حضور گنبد و مناره، از عناصر اصلی خوانایی - مساجد به شمار می‌آید.

- **حضور پیوسته در مسجد:** یکی از سفارش‌های دین اسلام پیرامون مسجد، عبارت است از اینکه مسجد می‌بایست مکانی مستقل و غیروابسته به افراد و گروه‌های خاص باشد؛ به نحویکه در ابعاد گوناگون، منجر به حضور پیوسته‌ی افراد، در آن شود. تا نهایتاً منجر به نزدیکی با این مکان مقدس شده و حس تعلق به این مکان را افراد در خود احساس کنند.

حس مکان: حس مکان، حقیقت مکان است و بیشتر به معنای ویژگی‌ها و خصلت‌های غیرمادی یا شخصیت مکان به کار می‌رود. طرح کالبدی، یکی از عوامل محیطی مؤثر در حس مکان و کاربران محیط است. این تأثیر مستقیم، جبری نبوده بلکه به صورت عملی ادراکی، با ایجاد تصاویر ذهنی و تسهیل

طراحی مساجد معاصر، با توجه به ترافیک‌های موجود، مکان‌یابی صحیح آن است، به نحوی که در بهترین مکان از حیث ترافیک، و حداقل امکان در مرکزیت محله، همراه فضای پارک (پارکینگ اختصاصی یا وجود فضایی جهت پارک در اطراف مسجد) و همچنین دید مناسب باشد.

هم‌جواری: سازگاری مسجد با کاربری‌های پیرامون آن، از جمله ویژگی‌های مهم استقرار مساجد در محلات قدیمی محسوب می‌شده است. به طوری که مسجد با حسینیه یا معبر با فضای باز اصلی محله، هم‌جوار بوده است (۲۰). بنابراین، می‌بایست بر نحوه‌ی پراکندگی کاربری‌های هم‌جوار، توجه داشت؛ که کاربری‌هایی مرتبط با کاربری مساجد در اطراف آن وجود داشته باشند.

- **فعالیت‌های مختلف:** مسجد در صدر اسلام، به عنوان اولین و با اهمیت‌ترین نهاد اجتماعی، دارای وظایف و کارکردهای متعددی بوده است. به گونه‌ای که افزون بر مهم‌ترین کارکرد آن یعنی عبادت، فعالیت‌های آموزشی، نظامی و سیاسی نیز در آن جریان داشته است. مساجد بزرگ بعدی، به ویژه در سده‌های میانی، فعالیت‌های گسترده‌تری از فعالیت‌های غیرعبادی یافتند (۲۱). مسجد نه تنها به عنوان جایگاه اصلی اجتماعی مؤمنان برای برگزاری مراسم مورد استفاده بود، بلکه کانون معارف و احکام اسلامی، مرکز جهاد تبلیغاتی و ارشادی نیز به شمار می‌رفت (۲۲). از این رو، می‌توان در حیطه‌ی معماری به وجود کاربری‌ها و فضاهای مختلف در بُعد کارکردی اشاره کرد. کاربری‌ها و فضاهای مختلف: مساجد امروزی، محلی برای تجمعات مهم شهری در روزهای خاص، مراسم عمومی دیدوبازدیدها، انجام آیین‌های مذهبی و غیره (۱۰) می‌باشند. مهم‌ترین فعالیت‌های مسجد از نظر نمازگزاران، نماز جماعت، فعالیت‌های جانبی و گفتگو و معاشرت با دیگران است. این فعالیت‌ها و افزایش تعاملات اجتماعی، موجب تقویت حس مکان نیز می‌شود (۱۱). برخی از نقش‌های گذشته‌ی مسجد، امروزه با تغییراتی مواجه شده‌اند. برای مثال، نقش آموزشی گذشته آن‌ها، به مراکز آموزشی تخصصی و پیشرفته منتقل شده است (۲۳). در این بین، برخی از کارکردهای مختلف مسجد، متضمن فضاهای مختلف کالبدی نیز می‌باشد. چنانکه

ج: بُعد کالبدی:

- **وحدت:** عالم هستی در اسلام، بر پایه تأکید بر پروردگار به عنوان (منشأ واحد) تمام موجودات، همچنین بر سلسله‌مراتب وجود که خود متکی بر اصل وحدت بوده و به امر الهی انتظام یافته، استوار است (۲۷). اصل توحید، ام الاصول اعتقادات اسلامی است و رکن رکن جهان‌بینی اسلامی به شمار می‌آید (۷)؛ که معماری مساجد نیز سعی در تداعی این وحدت، به واسطه‌ی ایجاد جهت در مساجد می‌باشد.

جهت: انسان کامل، همواره در سوی خدا است و هستی او در گرو کمال‌جویی و جهت‌گیری الهی است. انسان کامل و کائنات هستی به سوی کمال مطلق هستند و طرح مسجد باید نمایان‌کننده کمال‌جویی باشد (۲۸) محور که در مساجد، بنا به الزام عملکردی و کارکردی شکل گرفته است، عامل جهت‌مندی است که می‌تواند القاکننده معانی و کیفیت فضایی تعریف‌شده‌ای در عبادتگاه باشد (۲۹). قبله، نه تنها به هر مسجد و شهری جهت می‌دهد، بلکه مجموعه فضاها را با یک هندسه به وحدت می‌رساند. هندسه قطبی، توجه به یک مرکز و مردم می‌نماید؛ بنابراین همه مکان‌ها را به وحدت می‌رساند (۷).

- **معنا و مفاهیم:** یکی از مباحث بنیادین در تأثیرپذیری فرم بر مبنای جهان‌بینی، مقوله معنا و معنویت می‌باشد. معنا و فرم در طول تاریخ هنر و معماری اسلامی پیوندی تنگاتنگ داشته‌اند؛ معنا، معرفت در ذات حضرت حق را سبب می‌شود که خود به معرفت در شکل، راه می‌برد و این فرایند در ایجاد فضاهای معماری مسجد مؤثر خواهد بود. معناهایی که از عالم روحانی و غیرمادی بوده و در عرصه هنر دینی به گونه‌ای مادی و در قالب فرم، فضا، حجم و ... درمی‌آیند تا بتوانند ارزش‌ها و مفاهیم معنا را القا کنند. از دیگر سو معنا در قالب عبادت و آیین‌های عبادی قابل‌بررسی است. عبادت و آیین، نیازمند فضایی خاص می‌باشند که همین امر باعث ایجاد فضاها و مکان‌های مذهبی همچون مساجد گشته است (۳۰). عناصر مختلف همچون محراب، گنبد، مناره و صحن، از بعد نمادین شناخته‌شده‌ای برخوردارند که از طرف دیگر حضور نور

برخی فعالیت‌ها، بر استفاده‌کنندگان تأثیر می‌گذارد. طرح کالبدی مساجد با القای زیبایی و هویت و با تسهیل روابط اجتماعی، فعالیت‌ها و ایجاد رضایتمندی در کاربران، بر شکل‌گیری نسبی حس‌مکان مؤثر است (۱۱).

تعلق به مکان: تعلق به مکان، سطح بالاتری از حس مکان است که به‌منظور بهره‌مندی و تداوم حضور انسان در مکان، نقش تعیین‌کننده‌ای می‌یابد. به نحویکه این حس، به پیوند فرد با مکان منجر می‌شود؛ که انسان خود را جزئی از مکان دانسته و مکان برای او مهم و قابل‌احترام می‌شود (۲۵). بدین ترتیب، مساجد معاصر، می‌توانند به‌واسطه‌ی ایجاد عناصر نمادین در کالبد بنا، باعث ایجاد تصاویر ذهنی در مخاطب شده و در کنار آن، با در نظر گرفتن فعالیت‌هایی خاص و جانبی اما مرتبط، موجب ایجاد و تقویت این حس شوند.

- **محرمیت و عدالت:** عدالت، به معنای «به‌جا» بودن و متناسب بودن می‌باشد. مانند همه آنچه در عالم وجود، بدین طریق، تحقق یافته است؛ که می‌توان آن را با سلسله‌مراتب وجود مرتبط دانست. کلیه موجودات عالم، مانند حلقه‌های زنجیر، به‌هم‌پیوسته و بدون تفرقه از وجود محض تا عدم صرف، در یک سلسله‌مراتب، منظم قرار گرفته‌اند و مقام هر یک در این سلسله، بستگی به درجه شدت و ضعف مرتبه وجودی آن دارد (۲۶) که نشان از وجود عدالت می‌دهد. این سلسله‌مراتب در حوزه معماری نیز، نمود پیدا کرده است. به نحویکه توجه در محل قرارگیری هر یک از فضاها در جای مناسب خود (حفظ عدالت)، موجب حفظ محرمیت در فضاهای مختلف نیز، گشته است.

سلسله‌مراتب: سلسله‌مراتب در معماری، یعنی سامان‌دهی و ترکیب اجزا و فضاها بر اساس برخی از خصوصیات کالبدی یا کارکردی آن‌ها که موجب پدید آمدن سلسله‌مراتب در نحوه قرارگیری عناصر شود (۱۴). سلسله‌مراتب موجب برقراری تداوم مکانی در میان اجزای مختلف مساجد می‌شود؛ که با عبور از فضاهای متنوع از بیرون تا درون، انسان با طی مسیر، علاوه بر تغییر مکان و زمان، تغییر حالت و حس را نیز در خود مشاهده خواهد کرد.

در این زمینه، یاری کننده‌ی القای معانی و مفاهیم دینی و عرفانی در قالب ماده و فرم می‌باشد.

صحن: مرکز اصلی ارتباطات اجزا در کل مجموعه است. با ورود به حیاط مسجد، بیننده متوقف می‌شود و این نمادی از ذکر است (۳۱). از طرفی وسعت حیاط مسجد، عمومی بودن آن و تعلق نداشتن به قشر و گروه خاصی را به‌نمایش می‌گذارد (۲۱). حیاط مرکزی یا صحن، یکی از عوامل وحدت‌دهنده‌ی معماری مساجد در طول تاریخ بوده؛ که تناسبات و شکل آن، در عظمت و شکوه آن تاثیرگذار است.

گنبد: در فرهنگ اسلامی، گنبد تجلی زنده‌ای از جهان‌شناسی اسلامی است؛ که به‌وسیله معانی سمبولیکی، مفاهیم مرکز، دایره و کره نهفته در گنبد، به تمامیت به واقعیت می‌پیوندد (۳۲). قاعده و طرح زیرین، ۴ گوش است که متضمن تصور استحکام، استقرار و ایستایی بوده و نمودگار زمین است که در بالا به شکل مدور گنبد منتهی می‌شود که دایره بوده و نماد آسمان و قداست عوالم متعال است. ساختار ۴ گوش و دایره و در نهایت صعود و سوق نگاه به نقطه نهایی گنبد، مبین تعالی فکر و تغییر نظام مرتبه است (۳۳) گنبد، با انحنای نرم و ملایم خود، به‌طرف بالا گراییده و از کثیر تنوع، به واحد یکتا، منتهی می‌شود؛ که اشاره به یگانگی خدا دارد (۳۴). با توجه به مطالعات صورت گرفته در این حوزه، تزئینات، جز جداناپذیر از مساجد ایرانی است که یکی از نموده‌های آن، در داخل و خارج گنبد می‌باشد.

مناره: مناره، یادآور شوق روح انسان، به بازگشت به مبدأ ازل و ابدی است (۳۵) باینکه مناره‌ها و برج‌ها در گذشته، بیشتر نماد نظامی بوده تا مذهبی، اما مناره‌ها و ماذنه‌های مساجد، در اصل نماد خود مسجد و تجلی‌بخش انواع رحمت الهی‌اند. ارتفاع منار چون بلندای ندای الله‌اکبر است که همه را به‌نماز فرامی‌خواند (۳۱).

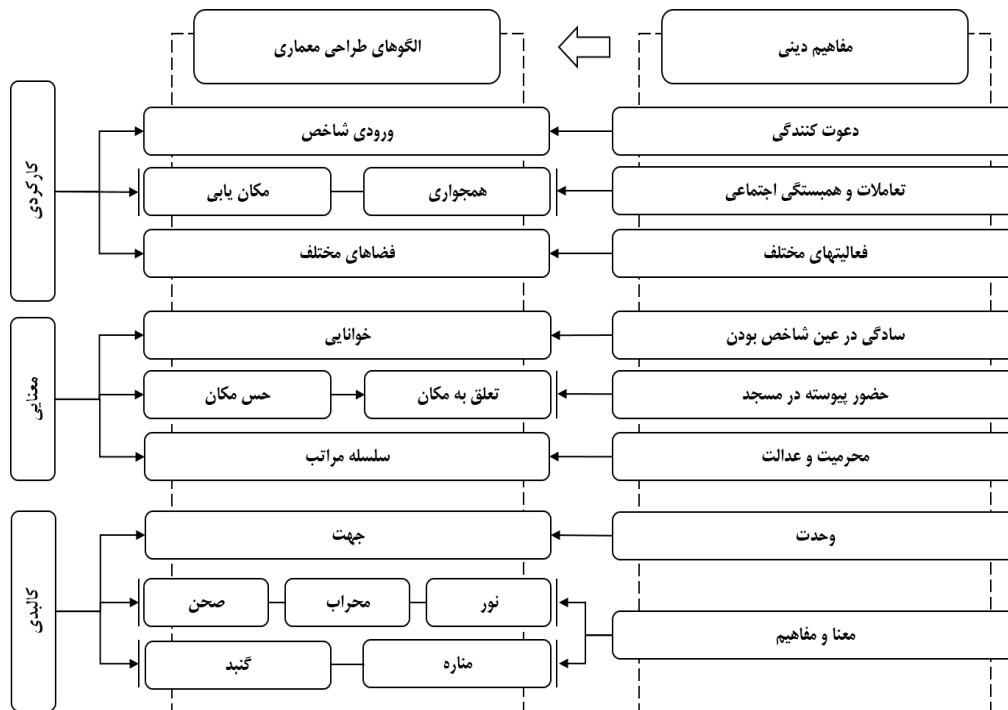
محراب: محراب، به تعبیری قلب مسجد و نقطه تمرکز آن است که «همچون چراغی، با نور خود جهت کعبه و سمت خدا را مشخص می‌نمایاند» (۳۷). که شکل آن می‌تواند تصویری از یک

ورودی باشد؛ دروازه‌ای به عالم بالا و دریچه‌ای به‌سوی خداوند (۳۶). بدون شک، محراب، نماد شایسته‌ای برای مفاهیم یادشده در قران کریم است؛ شکل طاق آن، نمودار آسمان و آخرت؛ و کف آن نماد زمین؛ و فرورفتگی در پناه قوس طاق، نماد غار دنیا است که در ادیان شرقی، همواره مظهر ظهور الوهیت است (۳۷).

نور: نور یک حضور روحانی است که در سختی ماده نفوذ کرده و آن را تبدیل به یک صورت شریف می‌کند و آن را شایسته می‌سازد که محل استقرار روان انسانی باشد که جوهر او نیز، ریشه در عالم نور دارد، عالمی که جز عالم روح نیست (۳۵). معماران در ساخت مساجد، علاوه بر استفاده مادی از نور، مفهوم نمادی اعتقادی آن را نیز لحاظ کرده‌اند (۳۸). از این رو هنرمندان اسلامی همواره کوشیده‌اند تا در آنچه می‌آفرینند، از نور به عنوان نماد و مذهبی که به وحدت الهی نزدیک است، حداکثر بهره را ببرند. بدین‌جهت برای ایجاد فضای قدسی در مساجد، از ابزارها و شیوه‌هایی استفاده کرده‌اند که پس از تعدیل کردن نور، با بازتاب و چرخش آن، نور را بهتر به‌نمایش بگذارند. بدین‌ترتیب با استفاده گاه‌وبیگاه و غیرمنتظره از نور، لایه‌لایه کردن آن، فضا و رنگ و بهره‌گیری از نور غیرمستقیم و به‌طور کلی با ایجاد سایه و روشن، جلوه‌های متفاوتی به وجود آورده‌اند که در ایجاد فضای ملکوتی و معنوی مساجد افزوده است (۳۹).

با توجه به موارد ذکرشده، می‌توان مدل پژوهش تحقیق را به‌مانند نمودار ۱، ترسیم نمود.

نمودار ۱- مدل مفهومی پژوهش

Diagram 1. Conceptual model of research

یافته‌ها

جامعه نمونه پژوهش حاضر که به کمک نمونه گیری هدف دار انتخاب شده اند، عبارتند از:

تصویر ۱- مسجد نظیروندی

Figure 1. Nazirvandi Mosque

مسجد علی اکبر نظیروندی؛ این مسجد در سال ۱۳۷۷ توسط حاج علی اکبر نظیروندی در بافتی مسکونی-تجاری-خدماتی، در بلوار آزادی، خیابان قریب فاطمی، در تقاطع دو خیابان به نسبت کم ترافیک بهاران و کارپیشه ساخته شده است.

تصویر ۲- مسجد امام رضا

Figure 2. Imam Reza Mosque

مسجد امام رضا؛ این مسجد در سال ۱۳۶۵ توسط استاد معمار که از معماران به نام سنتی و معروف کشور می باشد، در بافتی مسکونی-تجاری-خدماتی، واقع در بلوار شهید باکری در تقاطع با خیابان شیخ محمد، با آجرهای رنگ شده، ساخته شده است.

تصویر ۳- مسجد طوبی

Figure 3. Tuba Mosque

تصویر ۴- مسجد الصادق

Figure 4. Al-Sadiq Mosque

مسجد طوبی؛ این مسجد در سال ۱۳۵۵ توسط معمار، آقای اصلی نژاد، شروع به ساخت شد؛ اما به دلیل انقلاب اسلامی، عملیات ساخت و ساز متوقف و تکمیل و بهره‌برداری از آن تا سال ۱۳۷۰، به طول انجامید. این مسجد در بافت مسکونی-تجاری-خدماتی، در خیابان آزادی، روبه روی گلباد، در مجاورت پارک طوبی، در خیابانی پرترافیک ساخته شده است.

مسجد الصادق؛ این مسجد در سال ۱۳۵۹ توسط مرتضی رحیم زاده خوئی، در بافتی مسکونی-تجاری-خدماتی، با ترافیک به نسبت زیاد در منطقه ویلعصر، خیابان مخابرات، در ۲ طبقه ساخته شده است.

تحلیل یافته‌ها

در راستای تحلیل یافته‌ها، جامعه‌ی نمونه به واسطه‌ی مطالعات و برداشت‌های میدانی (در سال ۱۳۹۷)، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است که در ادامه به بررسی و تحلیل هر یک از زیرمولفه‌ها در ۳ حیطه‌ی اصلی در هر مسجد منتخب، پرداخته شده است.

اصولاً، توجه بر مکان‌یابی و همسایگی‌ها، اولین اقدام در طراحی هر بنایی، خصوصاً مساجد که از اهمیت بسزایی برخوردارند، می‌باشد. در گذشته، مساجد از بُعد مکان‌یابی، در قلب هر محله ساخته می‌شد؛ و از لحاظ هم‌جواری‌ها، معمولاً کسب‌وکارهای نامرتب با آن، در پیرامون آن قرار نداشت ولی امروزه، بنا به مقتضیات زندگی امروزی، برخی از مساجد معاصر شهر تبریز، از این موارد تبعیت نکرده و در حوزه‌ی مکان‌یابی، در مناطق شلوغ، پرترافیک و گاهی غیرقابل‌دسترس به دلیل ترافیک؛ و در بحث هم‌جواری‌ها، در جوار کاربری‌های نامرتب و گاهی حتی متضاد قرار گرفته‌اند. به نحویکه مسجد طوبی و الصادق از هر دو بعد مکان‌یابی و رعایت هم‌جواری‌ها، در موقعیت نامناسب و مساجد نظیروندی و امام رضا از این ابعاد، در موقعیت بهتری قرار دارند. در مورد نحوه‌ی قرارگیری مسجد در بافت شهری، جدای از بحث مکان‌یابی و هم‌جواری‌ها، فقدان پارکینگ و جای پارک مناسب و کافی، یکی از موارد مطرح در مساجد معاصر

تبریز می‌باشد؛ که در این بین، مسجد نظیروندی و امام رضا به دلیل موقعیت خوب در بافت شهری و قرارگیری در خیابان‌های اصلی عریض و با ترافیک به نسبت متوسط، دارای جای پارک حداقلی برای پارک وسایل نقلیه مراجعین (گرچه به صورت غیراختصاصی) می‌باشند؛ اما مسجد طوبی و الصادق، به دلیل قرار گرفتن در خیابان پرترافیک و به نسبت کم‌عرض، از وجود جای پارک مناسب نسبت به دو مسجد قبلی، محروم بوده‌اند. مراسم‌های مختلف دینی، ملی، فرهنگی و حتی سیاسی در مساجد معاصر تبریز رخ می‌دهد؛ که این موارد خود یکی از دلایل جذب خصوصاً نوجوانان و جوانان، به مسجد و در راستای آن، حضور پیوسته و در نهایت حس تعلق به مکان می‌باشد؛ که با توجه به عملکرد هر مراسم، فضاهای خاصی برای آن‌ها تعبیه شده است. حسینیه‌ها، کتابخانه، تالار سخنرانی و کلاس‌های درس، از جمله این فضاها هستند. در حیطه‌ی دعوت‌کنندگی به واسطه‌ی طراحی ورودی، مساجد نظیروندی و امام رضا، دارای ورودی‌هایی، با دعوت‌کنندگی بالا می‌باشند؛ که در مسجد امام رضا، به دلیل قرارگیری در داخل حیاط، به‌صورت جلوروی و در مسجد نظیروندی به دلیل قرار گرفتن در نیش و در تقاطع دو خیابان، به‌صورت عقب‌روی، این دعوت‌کنندگی ایجاد شده است.

مشاهدات میدانی- در رتبه آخر جای می‌گیرد. در مساجد طوبی، نظیروندی و امام رضا، جفت مناره‌ها در حالت تعادل و توازن با ورودی، در دو سمت سردر، قرار گرفتند. مساجد نظیروندی و امام رضا، زیباترین گنبدها را از نظر تزئینات زیر گنبد، دارا می‌باشند.

محراب، عنصر اصلی هر مسجد به حساب می‌آید که به دلیل اهمیت آن، تمامی مساجد معاصر نیز، دارای محراب می‌باشند. مصالح تمامی آن‌ها از آجر و کاشی است. به جز مسجد طوبی که از پانل‌های گچی پیش‌ساخته با طرح مشبک استفاده شده است. بحث مرتبط دیگر در این راستا، بحث جهت‌گیری و قبله می‌باشد که در مسجد نظیروندی و مسجد الصادق، محراب با قبله زاویه دارد.

در حوزه‌ی سلسله‌مراتب در مساجد معاصر تبریز، عموماً سلسله‌مراتب به‌مانند الگوهای کهن وجود ندارد. اغلب صحن مرکزی یا گسترده نداشته و بعد از ورودی و فیلتر ورودی (هشتی)، بلافاصله وارد شبستان اصلی می‌شوند. در این بین، مسجد طوبی با داشتن صحن مرکزی، شاخص می‌باشد؛ اما از ابعاد و ظاهر مناسب، برای القای مفاهیم عرفانی موجود، برخوردار نیست. علاوه بر این، در برخی از مساجد معاصر تبریز، همچون مسجد نظیروندی و امام رضا، علی‌رغم وجود فضای کافی، بخش سرویس‌دهنده در داخل مسجد، به‌خوبی طراحی نشده؛ به نحویکه آشپزخانه به‌صورت آپن طراحی شده و مستقیماً به داخل شبستان اصلی، دیدمستقیم دارد.

با توجه به تحلیل‌های صورت گرفته و در راستای ارزیابی میزان تأثیرپذیری مساجد معاصر تبریز در هر یک از ابعاد کارکردی، کالبدی و معنایی به‌صورت نسبی، جدول زیر، به ارزشیابی مقایسه‌ای موارد طرح‌شده می‌پردازد. بدین ترتیب، در این قسمت سعی شده تا به کمک مشاهدات میدانی، به‌صورت نسبی، مساجد ذکرشده را در هر یک از مؤلفه‌ها، نسبت به یکدیگر امتیازبندی نماید. بنحویکه بهترین نمونه در هر زیرمؤلفه، عدد ۵ و به ترتیب پایین‌ترین آن، عدد ۱ را طبق موارد ذکر شده در بخش روش تحقیق، کسب نماید.

همچنین در هر دو بنا، پله‌هایی با تعداد زیاد، جهت تقویت این حس طراحی شده است؛ - پارامترهای دیگری چون تناسب و مقیاس غیرانسانی ورودی، تزئینات کاشی کاری ورودی، وجودی ۲ مناره رفیع در ورودی نیز در تشدید این حس تأثیرگذار بوده اند. اما در مسجد الصادق و مسجد طوبی، ورودی‌ها تشخیص لازم را نسبت به دو مسجد قبلی، ندارند. که به نظر می‌رسد جدای از بحث ورودی در مسجد الصادق، عدم قرارگیری مناره در جلوی ساختمان و همچنین ابعاد کم نمای بنا نیز، در القای این حس (عدم دعوت‌کنندگی بالا)، تأثیر داشته است.

مناره و گنبد، از شاخص‌ترین عناصر معرف مساجد، می‌باشند. این دو، به لحاظ فرم قدرتمند و با شکستن خط آسمان، اثرگذاری خاصی در نمای مساجد دارند که علاوه بر توانایی خاص آن‌ها در دعوت‌کنندگی در راستای عمل نمودن با ورودی، توانایی ایجاد حس خوانایی در بافت شهری را نیز دارند. برخی گنبدهای مورد مطالعه، پوشش مناسبی نداشتند و صرفاً باریک و ایزوگام پوشیده شده بودند و درواقع بعد از عایق‌کاری رطوبتی، رنگ‌آمیزی شده‌اند؛ که گاه، حتی رنگ‌ها ریخته شده یا برخی از قسمت‌های گنبد همچون مسجد طوبی، رنگ‌آمیزی نشده و ظاهر نامناسب ایزوگام، نمایان است. گنبد مسجد امام رضا، به خاطر استفاده از آجرهای لعاب‌دار و رنگی در نمای بیرونی خود، به نظر مناسب‌ترین گنبد -درحالت و وضعیت مقایسه‌ی تطبیقی- و گنبد مسجد طوبی، به دلیل عدم اجرای صحیح رنگ، به نظر پایین‌ترین رتبه را در این مبحث، به واسطه مشاهدات میدانی دارد. داخل همه گنبدها تماماً کارشده می‌باشد؛ به جز مسجد طوبی که داخل گنبد سفید و بدون تزئینات می‌باشد. در حیطة نورگیری نیز، تمامی مساجد مورد بررسی، دارای پنجره‌های زیر گنبد می‌باشند؛ که بخشی از نورگیری، توسط آن‌ها تأمین می‌شود.

اکثر مساجد معاصر تبریز، ۲ مناره‌ای می‌باشند درحالی‌که مسجد الصادق یک مناره دارد. تمامی مناره‌ها، از آجر ساخته شده‌اند؛ که مناره‌ی مسجد نظیروندی و امام رضا، با ارتفاع و ظاهر زیبا، در رتبه اول و مناره مسجد الصادق، با ظاهر نامناسب ایجادشده توسط فلز و پوشش نامناسب طی

جدول ۱- امتیازات مؤلفه‌های کارکردی، معنایی و کالبدی مساجد معاصر منتخب‌شده

Table 1. Scores of Functional, Semantic and Physical Components of Selected Contemporary Mosques

جمع امتیازات	مؤلفه کالبدی						مؤلفه معنایی			مؤلفه کارکردی				مؤلفه‌ها نام مسجد
	نور	محراب	مناره	گنبد	صحن	جهت	سلسله‌مراتب	تعلق به مکان	خوانایی	کاربری مختلف	مکان‌یابی	هم‌جواری	ورودی شاخص	
۵۴	۵	۴	۵	۴	۳	۲	۳	۵	۵	۵	۵	۲	۵	نظیروندی
۵۹	۵	۳	۵	۵	۴	۵	۳	۵	۵	۵	۵	۴	۵	امام رضا
۵۱	۵	۵	۴	۲	۳	۵	۵	۵	۴	۵	۲	۳	۳	طوبی
۴۵	۵	۵	۳	۳	۲	۳	۴	۵	۳	۵	۲	۳	۲	الصادق
	۲۰	۱۷	۱۷	۱۴	۱۲	۱۵	۱۵	۲۰	۱۷	۲۰	۱۴	۱۳	۱۵	جمع امتیاز
	۷۹/۱۶ %						۸۶/۶۶ %			۷۷/۵۰ %				درصد

نهایت به ترتیب رعایت همجواری‌ها و سپس صحن در رتبه‌بندی قرار گرفته‌اند که کمترین امتیاز را به خود، اختصاص داده‌اند. سپس نسبت به درصدگیری هر یک از مؤلفه‌ها، اقدام شد؛ که در این بین، جمع امتیاز مؤلفه‌ها نسبت به آنچه که می‌توانستند در وضعیت کامل به دست آورند، به نحوی که نسبت به یکدیگر، قابل‌سنجش باشند، به درصد محاسبه شد. باتوجه به نتیجه‌ی حاصل‌شده، مساجد معاصر تبریز، به ترتیب در بُعد معنایی با درصد نسبی ۸۶/۶۶٪، بیشترین تبعیت؛ مؤلفه‌های کالبدی با ۷۹/۱۶٪ در رتبه دوم و در نهایت کمترین توجه در الگوهای طراحی معماری مساجد تبریز در راستای مفاهیم دینی را، بُعد کارکردی با ۷۷/۵۰٪ به خود اختصاص داد.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش، با روش توصیفی-تحلیلی، به بررسی مساجد منتخب معاصر تبریز که در طی ۴ دهه اخیر در این شهر ساخته شده‌اند، پرداخته شده است؛ که طبعاً در حد و مقیاس مساجد حکومتی کهن نبوده و در گذر زمان، در محله‌های مختلف شهر تبریز، ساخته شده‌اند. این پژوهش تلاش کرده است تا به بررسی الگوهای کارکردی، معنایی و کالبدی مساجد معاصر تبریز، در قیاس با الگوهای طراحی معماری منتج شده از مفاهیم دینی پرداخته و آن‌ها را نسبت به یکدیگر، موردبررسی

با توجه در جدول فوق، مسجد امام رضا با ۵۹ امتیاز نسبی، بیشترین تطابق و پیروی از الگوهای کهن را در خود دارا می‌باشد و بعد از آن، به ترتیب، مسجد نظیروندی با ۵۴، مسجد طوبی با ۵۱ و مسجد الصادق با ۴۵ امتیاز نسبی، قرار دارند. با توجه در مؤلفه‌های بُعد کارکردی، می‌توان دریافت که در مساجد معاصر تبریز، نسبت به وجود کاربری‌های مختلف در مساجد، بیشترین توجه صورت گرفته است و در مقابل، رعایت هم‌جواری‌ها از کمترین توجه برخوردار بوده است؛ به نحوی که کمترین امتیاز را در بین مؤلفه‌های بُعد کارکردی به خود اختصاص داده است. در بعد معنایی، زیرمؤلفه تعلق به مکان در رتبه‌ی اول و زیرمؤلفه سلسله‌مراتب، در آخرین رتبه جای گرفته است؛ و در بین مؤلفه‌های بُعد کالبدی، توجه به نور و روشنایی مساجد معاصر در رتبه اول و توجه بر زیرمؤلفه صحن، از نمره پایین‌تری برخوردار است.

همچنین با بررسی زیرمؤلفه‌ها به صورت مقایسه‌ای در کنار یکدیگر، مشاهده می‌شود که وجود کاربری‌های مختلف، تعلق به مکان و نور، بالاترین امتیاز را در میان شاخص‌ها دریافت کرده‌اند. بعد از آن، زیرمؤلفه‌های محراب، مناره و خوانایی قرار گرفته‌اند. رتبه بعدی متعلق به ورودی شاخص، سلسله‌مراتب و جهت می‌باشد. زیرمؤلفه گنبد و مکان‌یابی در رده بعدی و در

- the Islamic Revolution of Iran, Journal of Communication Culture Studies, 14(24), pp. 164. (In Persian)
4. Taheri Savad Kouhi, Y., 2010, Designing a Mosque Management Model with Emphasis on Islamic Texts, Tehran: Asre Mandegar, pp. 117. (In Persian)
  5. Shaterian, R., 2011, Architectural Analysis of Iranian Mosques, Tehran: NoPardazan Publications, pp. 4 & 195 & 390. (In Persian)
  6. Hosseinmardi, H., & Moradi, N., 2007, A Look at Contemporary World Mosques, Abadi Quarterly, Vol 54, pp. 42-59. (In Persian)
  7. Zolfagharzade, H., 2001, Articles Collection of the Past, Present and the Future of Mosque, Tehran: Art University, pp. 314 & 316. (In Persian)
  8. Zomorshidi, H., 1995, Mosque in Iranian Architecture, Tehran: Keyhan Publication. (In Persian)
  9. Mahdavinezhad, J., & Mashayekhi, M., & Bahrami, M., 2014, Patterns of Mosque Design in Contemporary Architecture, Journal of Islamic Architecture Research, vol 5, pp. 216. (In Persian)
  10. Mahdavinezhad, M. J., & Mashayekhi, M., 2010, Mosque Design Requirements Based on Socio-Cultural Functions, Armanshahr Journal, vol 5, pp. 65-78. (In Persian)
  11. Sadegh Falahat, M., 2005, The Role of Physical Design in the Sense of the Place in Mosque, Journal of Fine Arts, vol 22, pp. 35-42. (In Persian)
  12. Doosti Motlagh, P., 2009, Entry History Review, Armanshahr Journal, vol 2, pp. 92. (In Persian)
  13. Moeenifar, M., & Shojaei, E., 2015,

و ارزیابی قرار دهد. بدین ترتیب، مساجد معاصر شاخص از هر منطقه از تبریز با استفاده از نظر خبرگان در این حوزه، با نمونه-گیری هدفدار انتخاب شده و با توجه به مفاهیم دینی موجود پیرامون مساجد، سعی در برقراری ارتباط، مابین این کلمات و الگوهای طراحی معماری گشته تا نهایتاً تأثیر هر یک از ابعاد و مؤلفه‌های موجود را، بر مساجد معاصر تبریز بسنجد.

مؤلفه‌های معماری منتج شده از مفاهیم دینی، شامل ۳ بُعد کالبدی، با زیرمؤلفه‌های: جهت، صحن، گنبد، مناره، محراب و نور؛ بُعد معنایی با زیرمؤلفه‌های: خوانایی، تعلق به مکان و سلسله مراتب؛ و در نهایت بُعد کارکردی با زیرمؤلفه‌های ورودی شاخص، همجواری ها، مکان یابی، وجود کاربری‌های مختلف، می باشند.

با توجه به تحلیل‌های کیفی صورت گرفته، به نظر می‌رسد که مساجد معاصر تبریز، بیشترین توجه را بر بُعد معنایی الگوهای کهن داشته‌اند؛ و در این بین، توجه بر مؤلفه‌ی کارکردی، کمترین توجه را به خود اختصاص داده است. توجه بر زیرمؤلفه‌های نور، تعلق به مکان و وجود کاربری‌های مختلف، بالاترین رتبه در بین زیرمؤلفه‌ها بوده و زیرمؤلفه صحن و توجه بر همجواری‌ها، کمترین امتیاز را داشته است. در نهایت، به نظر می‌رسد مسجد امام رضا، بیشترین تبعیت را از الگوهای معماری در راستای مفاهیم دینی داشته است.

Reference

1. Haji babayi, M., & Aslani malayeri, E., Shaabani, E., 2010, Mosque and politics in the Seljuk era with emphasis on the media and propaganda function of the mosque, Studies in Islamic History, 2(6), pp. 29. (In Persian)
2. Boroumand Alam, A., 2005, An Introduction to the Status of the Mosque in Islamic Civilization, Tehran: Prayer Statement Publications, pp. 17. (In Persian)
3. Jamalzadeh, N., & Aminian, M., 2013, The Role of Mosques in the Victory of

- Processing Company, pp. 42 & 92. (In Persian)
22. Zargar, A., & Nadimi, H., Mokhtarshiahi, R., 2007, Architectural Guide of the Mosque, Tehran: Visible Publication, pp. 14. (In Persian)
  23. Baharudin, Athiqah & sabrina iamail, Alice, 2014, Communal mosques: Design functionality toward the development of sustainability for community, Procedia- Social and behavioral sciences, Vol.153: 106-120, p: 1.
  24. Hamzenezhad, M., & Arabi, M., 2014, A Study of Iranian Islamic Originality in Contemporary Modern Mosque, Case Study: Vali-e-Asr Mosque, Tehran: Quarterly Iranian Islamic Studies Journal, vol 15, pp. 49.
  25. Steele, F, The Dense of Place, Boston: CBI Publishing Company, 1981. (In Persian)
  26. Nasr, S. H., 1980, Islamic Thoughts on Nature, Tehran: Kharazmi Publications, pp. 114. (In Persian)
  27. Nasr, S. H., 1996, Islamic Art and Spirituality, translated by Rahim Qasemian, Tehran: Office of Religious Studies of Art, pp. 45. (In Persian)
  28. Navaee, K., 1997, The mosque is a perfect human icon, Articles Collection of the Past, Present and the Future of Mosque, Tehran: Art University, pp. 670. (In Persian)
  29. Fathi Azar, S., & Hamzenezhad, M., 2014, Semantics in the Mosque and the Church, Iranian Islamic Journal, pp. 53.
  30. Iman Talab, H., & Gerami, S., 2012, The Relationship between Meaning and Shape of Mosque Architecture Thought and Formology of Prayer, Islamic Art Studies, vol 16, pp. Improvement of Entrance Landscape with the Purpose of Promoting the Invitation Sense, City Landscape Research, vol 3, pp. 53. (In Persian)
  14. Soltanzadeh, H., 2005, Entrance spaces in Iranian traditional architecture, Tehran: Office of Cultural Research, pp. 15 & 106. (In Persian)
  15. Beheshti, S., 2010, Iranian Mosque at the Ascension of the Believer, Tehran: Daily Publications. (In Persian)
  16. Khodayii, Z., Taghvaei, A. A., 2011, Personality of Islamic City; Emphasizing on the Physical Dimensions of Islamic City, Studies of Islamic Iranian City, pp. 108. (In Persian)
  17. Noghrekar, A. H., 2008, Introduction to Islamic Identity in Architecture, Tehran: Sima Payam Design and Publishing Company.
  18. Pirnia, M., 1999, Introduction to Islamic Architecture of Iran Inside and Outside Urban Buildings, Gholamhossein Memarian, Tehran: Iran University of Science and Technology, pp. 4 & 67. (In Persian)
  19. Talebi, Z., 2001, Mosque as a base of social solidarity, Articles Collection of the Past, Present and the Future of Mosque, Tehran: Art University, pp. 183. (In Persian)
  20. Haghghat Naeeni, Gh., 2001, An Analysis of the Location and Pattern of New Mosque Settlements. Case Study: Tehran Region 6, Articles Collection of the Past, Present and the Future of Mosque, Tehran: Art University, pp. 254. (In Persian)
  21. Hellen Berand, R., 1998, Islamic Architecture, Translated by Iraj Etesam, Tehran: Urban Planning and

- the Iranian Architecture, Translated by Hamid Shahrokh, Khak Publishing House, Isfahan, p: 73. (In Persian)
36. Sajjadi, A., 1996, Evolution of the Mihrab, Tehran: Cultural Heritage Organization, pp. 240. (In Persian)
37. Razavi, N., 2001, Mosque architecture; light music, Articles Collection of the Past, Present and the Future of Mosque, Tehran: Art University, pp. 325. (In Persian)
38. Keshmiri, H., & Noshadi, Z., & Abbasi, M., 2013, Investigating Physics and Light Spiritual Concepts in Iranian Traditional Architecture, with a Look at Mosques and Houses, Sustainable Architecture and Urban Development Conference. (In Persian)
39. Bemanian, M. R., & Nikoodel, F., 2014, A Study of Lighting Types and Lighting Methods in Qajar Mosques, Tehran: Islamic Architecture Research, pp. 61. (In Persian)
- 78&79. (In Persian)
31. Arjah. A., 2001, Encryption in Mosque, Articles Collection of the Past, Present and the Future of Mosque, Tehran: Art University, pp. 18&19. (In Persian)
32. Mohammad Hejazi, M., 2001, Symbolism in mosque architecture, Articles Collection of the Past, Present and the Future of Mosque, Tehran: Art University, pp. 236. (In Persian)
33. Hagh Talab, T., Karvan, F., 2012, Mosque, manifestation of sacred architecture, Haft Hesar Journal, vol 1, pp. 22. (In Persian)
34. Pashae, F., & Kahnamoueem N., 2001, Islam and Architecture of Mosque, Articles Collection of the Past, Present and the Future of Mosque, Tehran: Art University, pp. 109&110. (In Persian)
35. Ardalan, L., & Bakhtiar, N., 1977, The Sense of Unity, Mythical Tradition in